

WSTĘP

Środowisko przyrodnicze utożsamiane jest z przestrzenią geograficzną. Stanowi „całość, złożoną z powiązanych ze sobą i wzajemnie na siebie oddziałujących elementów” (Richling, Solon 1996). W rozwoju gospodarczym oszczędne wykorzystanie zasobów naturalnych i zachowanie równowagi przyrodniczej powinno stanowić priorytet. Gwarancją racjonalności działań gospodarczych wobec środowiska przyrodniczego są instrumenty prawne, które określają zakres i sposób korzystania z jego zasobów. Formalnie zabezpieczenie stanu środowiska odbywa się na styku prawa ochrony środowiska, w tym przepisów szczególnych oraz planowania i zagospodarowania przestrzennego (Ciechanowicz-McLean 2009; Bukowski i in. 2013).

W systemie różnokierunkowych zależności między środowiskiem przyrodniczym, planowaniem i gospodarką przestrzenną oraz rozwojem gospodarczym bardzo istotną rolę odgrywa gmina. Ta podstawowa jednostka podziału terytorialnego z jednej strony ma formalne możliwości ochrony zasobów środowiska poprzez tworzenie lokalnych form ochrony przyrody i podejmowanie konkretnych działań na rzecz poprawy jego stanu, a z drugiej posiada prawo do kształtowania ładu przestrzennego i określania zasad polityki przestrzennej. Dlatego to na gminie spoczywa obowiązek racjonalnego zarządzania przestrzenią w myśl zrównoważonego rozwoju (Bukowski 2009; Niewiadomski red. 2009; Derucka 2013). Pełne rozpoznanie uwarunkowań środowiskowych daje podstawę do formułowania kierunków rozwoju gospodarczego, które nie powodują naruszenia stanu równowagi w środowisku.

Planowanie przestrzenne jest podstawowym narzędziem kształtowania polityki przestrzennej i określania zasad zagospodarowania oraz lokowania w strukturach funkcjonalno-przestrzennych poszczególnych działań i inwestycji kreujących rozwój społeczno-gospodarczy (Parysek 2007). Jednocześnie

stanowi ważny instrument prawidłowego zarządzania środowiskiem przyrodniczym, poprawy jego stanu i ochrony zasobów przyrodniczych. Uwarunkowania przyrodnicze są istotną determinantą w formułowaniu kierunków zagospodarowania (Kozłowski 1996; Dubel 1998; Bródka red. 2010; Macias, Bródka 2014). Warunki fizjograficzne, poszczególne komponenty środowiska, w tym przede wszystkim: rzeźba terenu, rozmieszczenie złóż surowców mineralnych, nośność gruntów i głębokość występowania pierwszego zwierciadła wód oraz warunki topoklimatyczne i gleby wysokich klas bonitacyjnych mają zasadniczy wpływ na rozwój przestrzenny obszarów, stąd wskazanie predyspozycji środowiska dla pełnienia różnych funkcji jest bardzo istotne (Kistowski 2017). Ważną składową oceny stanowi określenie warunków dla zabudowy (Racinowski 1987; Szponar 2003). Informacje środowiskowe wykorzystywane w planowaniu rozwoju przestrzennego i gospodarczego powinny być aktualizowane na podstawie badań terenowych komponentów abiotycznych i inwentaryzacji przyrodniczej oraz pomiarów monitoringowych (Richling red. 1993). Kompleksowe ujęcie zasobów środowiska przyrodniczego oraz problemów ich ochrony i kształtowania w procesie rozwoju jest szczególnie ważne na obszarach przyrodniczo cennych. Istotne znaczenie ma także prawidłowe określenie walorów krajobrazowych, szczególnie w kontekście Europejskiej Konwencji Krajobrazowej (Ostaszewska 2002; Richling, Solon 2011; Chmielewski 2012; Myga-Piątek 2012).

Na poziomie lokalnym polityka przestrzenna formułowana jest w studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy (studium), a ustalenia co do przeznaczenia terenów oraz określenie sposobów ich zagospodarowania i zabudowy reguluje miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego (plan miejscowy). Dla obu aktów źródłem informacji o uwarunkowaniach przyrodniczych jest opracowanie ekofizjograficzne. Natomiast kierunki i cele rozwoju gospodarczego określane są w strategii rozwoju lokalnego. Podstawowym narzędziem kształtowania polityki środowiskowej jest program ochrony środowiska. Do dokumentów planistycznych i wybranych strategicznych sporządzane są prognozy oddziaływania na środowisko w ramach przeprowadzanej strategicznej oceny oddziaływania na środowisko (Niewiadomski 2003; Gruszecki 2009; Sosnowski i in. 2014).

Z punktu widzenia prawidłowego gospodarowania i ochrony zasobów przyrodniczych ogromne znaczenie mają obszary wiejskie, obejmujące aż 93% powierzchni kraju (dane GUS 2016). Zrównoważony rozwój gmin wiejskich,

zarówno w kontekście gospodarczym, jak i przestrzennym, stanowi jeden z kluczowych problemów. Coraz częściej przyjmuje się, że optymalny jest rozwój o charakterze wielofunkcyjnym (Feltynowski 2009; Wilkin 2010; Heffner 2015). Jednocześnie pojawiają się na obszarach wiejskich niekontrolowane zjawiska i problemy, np. suburbanizacja w strefach podmiejskich, niekorzystne procesy społeczno-gospodarcze na obszarach peryferyjnych (Czarnecki 2009; Rosner, Stanny 2014, 2016). To, w jakim zakresie gminy wiejskie wykorzystają swój kapitał lokalny w rozwoju uwarunkowane jest wieloma czynnikami, ale podstawową determinantę stanowi środowisko przyrodnicze i jego zasoby (Bański 2013; Bański i in. 2014).

Złożoność uwarunkowań środowiskowych i społeczno-gospodarczych w południowo-wschodniej Polsce stała się inspiracją do podjęcia rozważań dotyczących zarządzania przestrzenią i rozwojem lokalnym na podstawie potencjału środowiska przyrodniczego obszarów wiejskich. W badaniach szczegółowych uwzględniono 30 gmin wiejskich położonych w województwach: lubelskim, podkarpackim i świętokrzyskim. Obszar południowo-wschodniej Polski wyróżnia się zróżnicowaną budową geologiczną i złożonym układem jednostek tektonicznych oraz mozaiką utworów powierzchniowych. Cechy te przy udziale procesów geomorfologicznych kształtują bogactwo form rzeźby. Wzajemne zależności tych wiodących komponentów i pozostałych, takich jak: klimat lokalny, warunki występowania wód podziemnych, układ sieci rzecznej i zbiorników wodnych, pokrywa glebowa wyznaczają bardzo zróżnicowane warunki siedliskowe dla flory i fauny (Richling, Ostaszewska red. 2005). Przez wieki do znacznych zmian w środowisku przyczyniła się również antropopresja.

Celem głównym pracy jest próba oceny zakresu i wartości przedstawianych treści przyrodniczych w dokumentach strategiczno-planistycznych, określenie miejsca i znaczenia środowiska przyrodniczego w planowaniu rozwoju przestrzennego i gospodarczego jednostki terytorialnej. Wyznaczono następujące cele szczegółowe:

- wskazanie prawnych podstaw realizacji zadań ochrony środowiska w procedurze planowania przestrzennego;
- określenie zakresu uwarunkowań środowiskowych w planowaniu rozwoju gospodarczego;
- określenie miejsca środowiska przyrodniczego i problemów jego ochrony w dokumentach strategiczno-planistycznych, w tym w kontekście spójności treści w zarządzaniu środowiskiem, przestrzenią i rozwojem w jednostce;

– przedstawienie nowego miejsca diagnozy środowiska przyrodniczego w systemie dokumentów strategiczno-planistycznych gminy.

W pracy sformułowano dwie hipotezy badawcze. Pierwsza to założenie, że funkcjonujący w naszym kraju system prawny nie jest spójny, przez co nie może zapewnić odpowiedniego poziomu ochrony środowiska i jego zasobów w procesie zarządzania przestrzenią i rozwojem lokalnym. W drugiej hipotezie przyjmuje się, że rozpoznanie uwarunkowań środowiskowych w dokumentach strategiczno-planistycznych wykazuje istotne braki. Jedynie pełna i aktualna informacja przyrodnicza może być podstawą prawidłowego zarządzania środowiskiem przyrodniczym. Pozwala na prawidłowe wskazania do pełnienia określonych funkcji i ustalenie zasad zagospodarowania przestrzennego. Rzetelne rozpoznanie zasobów i walorów środowiskowych daje podstawę do formułowania kierunków rozwoju gospodarczego, które nie powodują naruszenia stanu równowagi przyrodniczej.

Pierwszy etap prac obejmował przegląd literatury problemowej i metodycznej oraz przepisów prawnych. Podczas analizy koncentrowano się na następujących problemach:

1. Interpretacja podstawowych pojęć i wartości związanych z miejscem środowiska przyrodniczego i krajobrazu w kreowaniu rozwoju przestrzennego i gospodarczego.
2. Ochrona i użytkowanie zasobów środowiska przyrodniczego oraz krajobrazu.
3. Zakres niezbędnej informacji środowiskowej przedstawianej w opracowaniach przyrodniczych wykorzystywanych w planowaniu przestrzennym.
4. Miejsce środowiska przyrodniczego w planowaniu przestrzennym i strategicznym.
5. Uwarunkowania i kierunki rozwoju obszarów wiejskich.

Badania szczegółowe obejmowały analizę zawartości i jakości merytorycznej oraz aktualności informacji przyrodniczej dotyczącej rozpoznania i oceny stanu środowiska przyrodniczego, a także roli tych treści w dalszych częściach dokumentów strategiczno-planistycznych. Analizie poddano: opracowania ekofizjograficzne, studia uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gmin, programy ochrony środowiska, strategie rozwoju lokalnego oraz prognozy oddziaływania na środowisko. Kryteria oceny wybrano na podstawie wymogów formalnych, zaleceń

przedstawianych w literaturze metodycznej i prac, w których dokonano już takiej oceny, a także treści analizowanych dokumentów.

Praca dotyczy kilku złożonych obszarów tematycznych, dlatego z pewnością nie udało się przedstawić w niej całości dorobku naukowego ostatnich 30–40 lat w zakresie badań nad środowiskiem przyrodniczym i krajobrazem oraz związanymi z nimi problemami, zarządzaniem przestrzenią i rozwojem lokalnym oraz aspektami prawnymi. Wybór zagadnień do analiz, literatury problemowej i jednostek do badań szczegółowych oraz przedstawione kierunki analiz i wnioskowanie prowadzone były z punktu widzenia obszaru zainteresowań badawczych geografa, od wielu lat zajmującego się abiotycznymi komponentami środowiska przyrodniczego i krajobrazem, ich znaczeniem w rozwoju przestrzennym i gospodarczym obszarów wiejskich (przyrodniczo cennych, podmiejskich i peryferyjnych).

Na podstawie przeglądu literatury, uwarunkowań prawnych oraz analiz dokumentów strategiczno-planistycznych przedstawiono zakres ujmowanych uwarunkowań środowiskowych w kreowaniu rozwoju przestrzennego i gospodarczego w opracowaniach. W wyniku prowadzonych badań zaproponowano nowe miejsce informacji o zasobach środowiska przyrodniczego i jego stanie w strukturze dokumentów planowania przestrzennego i rozwoju gospodarczego oraz zarządzania ochroną środowiska przyrodniczego podstawowej jednostki podziału terytorialnego.

Główną część badań przeprowadzono w ramach projektu badawczego nr N N305 262840 finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki w latach 2011–2013.

Składam serdeczne podziękowania Panu prof. dr. hab. Marianowi Harsimiukowi za życzliwość i wsparcie okazane podczas pisania tej pracy oraz uwagi merytoryczne i cenne sugestie, które pozwoliły na przygotowanie jej końcowej wersji.